

Holtman verklaren de verschillende ontwikkelingen in het migratiepatroon naar de Verenigde Staten. Dit is boeiende lectuur en een bijdrage tot vergelijkende regionale geschiedschrijving.

Dat historische verklaringen door vergelijkingen met andere regio's aan overtuigingskracht kunnen winnen blijkt bijvoorbeeld fraai in de beschrijving van de sociaal-religieuze ontwikkelingen sinds het midden van de zestiende eeuw. Het relatieve succes van reformatie en contra-reformatie, het piëtisme en de afscheiding wordt hierin niet alleen verbonden met de verschillen in het institutionele kader, maar ook met de sociale opbouw van de kerkgemeenschappen in de regio's. Een ander voorbeeld vormen de analyses van de ontwikkeling van streektaalen en volksverhalen. Hierbij blijkt duidelijk de aanwezigheid van een culturele noord-zuid grens langs het gebied. De oriëntatie was tot begin van de twintigste eeuw meer op de kust, meer oost-west, dan op het zuiden gericht. Dat wil zeggen staatsgrens overschrijdend bestond er meer culturele eenheid dan binnen de eigen staat naar het zuiden toe.

In de overige, korte en langere bijdragen wordt het gewicht van de regionale afbakening verder afgezet tegen de betekenis van de nationale grens, die in dit gebied, zo wordt betoogd, één van de oudste van Europa is. In deze bijdragen staan vooral de geologische, politieke, religieuze en institutionele ontwikkelingen van de regio's centraal.

De bijdragen zijn in het Nederlands of in het Duits en hebben telkens een korte samenvatting in de andere taal.

M. Duijvendak

J. H. Hofenk de Graaff, *Geschiedenis van de textieltechniek. Lakennijverheid, sitsen, zijdeïndustrie* (Amsterdam: Centraal laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van kunst en wetenschap, 1992, 240 blz., f39,50, ISBN 90 72905 19 9).

'Een drieluik' is de ondertitel van het hier te bespreken boek. Drie zeer verschillende takken van textielnijverheid worden hierin behandeld, uit drie verschillende perioden en plaatsen. In het eerste luik komt de lakennijverheid in 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw aan de orde met als ondertitel: techniek en organisatie. Het tweede luik beschrijft de techniek van de Indiase sitsen en de Europese navolgingen in de zeventiende en achttiende eeuw.

Het derde en laatste luik gaat over de techniek van de zijderederij en -ververij in Amsterdam in de zeventiende eeuw. De bindende factor tussen de drie luiken is het woord techniek. Hoewel de technische verhandelingen soms uitgebreid zijn omgeven door historische en organisatorische verhandelingen vormt dit toch uitgangspunt en aanleiding voor dit boek.

Het eerste hoofdstuk 'Lakennijverheid in 's-Hertogenbosch' geeft een overzichtelijk beeld van de verschillende bewerkingen van de wol en de organisatie daarachter. In de inleiding vermeldt de schrijfster een schilderij uit 1760 (nu in het Centraal Museum te Utrecht) waarop zestien verschillende handelingen zijn te zien. Helaas wordt dit schilderij niet afgebeeld. In de beschrijving van deze deelbewerkingen wordt de lakennijverheid in 's-Hertogenbosch vergeleken met belangrijke lakensteden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, bijvoorbeeld Leiden en Leuven. Dit is ook van belang voor de tweede vraag die de schrijfster stelt: bestaan er verschillen tussen het productieproces in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden en bij welke hoort dan 's-Hertogenbosch? Deze stad ligt namelijk op de grens van de twee. Om de vraag te beantwoorden worden de techniek en de verschillende productieprocessen ontrafeld en vergeleken met de beschikbare informatie uit andere lakensteden. Het belangrijkste bronnenmateriaal wordt gevormd door de keuren van de gilden en de ordonnanties van de stad. De conclusie is dat 's-Hertogenbosch niet goed te vergelijken is met 'echte' lakensteden als Leiden en Leuven.

In 's-Hertogenbosch waren ook andere takken van nijverheid goed ontwikkeld. Bovendien kwam de lakennijverheid er pas laat op. Dat had onder meer tot gevolg dat het lakengilde niet oppermachtig was in het stadsbestuur. De stad heeft aan haar grenssituatie te danken dat ze van de organisatie van de lakennijverheid in zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden invloed onderging. Vanuit technisch oogpunt zijn er geen verschillen aan te wijzen tussen beide. De Produkten uit 's-Hertogenbosch zijn van iets mindere kwaliteit dan die uit de grote lakensteden en beter te vergelijken met die van het omringende platteland.

In het tweede hoofdstuk 'Sits en katoendruk' wordt ingegaan op de technisch zeer gecompliceerde productie van Indiase sitsen en het drukproces van de Europese navolgingen. Het resultaat hiervan is een helder geschreven stuk met duidelijke uiteenzettingen over technische handelingen en gebruik van de verschillende beitsen en kleurstoffen. Hier en daar wordt zoveel technische informatie gegeven dat het de gemiddelde lezer zeker te ver zal gaan. Chemisch geschoolden als bijvoorbeeld restauratoren zullen hiermee echter zeker hun voordeel doen. Het artikel over de Indiase en Europese sitsen is opgebouwd uit een uitgebreide bestudering en vergelijking van de contemporaine bronnen, waarbij de technische aspecten in die geschriften het uitgangspunt vormen. Daarnaast is de techniek via moderne methoden onderzocht op de chemische processen die hebben plaatsgevonden bij het tot stand komen van de voor sitsen zo kenmerkende patronen en prachtige kleuren. Heel belangrijk voor de mensen die met sitsen omgaan is de vraag of de bestudering van de techniek kan bijdragen aan het herkennen van kenmerken die het verschil duidelijk maken tussen Indiase sitsen en Europese drukken. Een lijst van kenmerken is opgenomen en deze zal in de praktijk heel waardevol zijn.

Ook in het derde hoofdstuk 'Zijde-industrie in Amsterdam' is in ruime mate gebruik gemaakt van contemporaine bronnen. Centraal staan twee vragen, de eerste is of uit de bestaande bronnen kan worden opgemaakt hoe in Amsterdam zijde werd bereid en geveerd. Deze wordt beantwoord door de bestaande bronnen terdege op hun technische informatie te bestuderen. Zoals de schrijfster in haar conclusie stelt 'kan met een anders gerichte vraagstelling en chemische en technische kennis meer uit de bronnen worden gedestilleerd. Veelal zijn het gegevens, die zich verschuilen achter summiere uitspraken in het bronnenmateriaal'. Deze anders gerichte vraagstelling levert een rijke informatie op over organisatie en techniek, over beits- en kleurstoffen en over de kennis die de Amsterdamse zijdereder had over de zijde-industrie. De tweede vraag is hoe de ontwikkeling van het zijdebereiden en -verven in de zeventiende eeuw in Amsterdam verloopt en of deze aansluit bij andere plaatsen en landen? Deze vraag wordt ingeleid met een erg lang verhaal dat begint voor onze jaartelling in China en de bekende ontwikkeling van de zijde-industrie vertelt. De schrijfster komt tot de slotsom dat de Amsterdamse ontwikkeling aansluit bij andere Westeuropese landen als Duitsland, Zwitserland en Engeland. Amsterdam had hierbij als voordeel dat aan het einde van de zestiende eeuw zich er vele immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden vestigen. Zij vinden in Amsterdam de voorwaarden die de ontwikkeling van een zijde-industrie mogelijk maken. De handelscontacten zijn aanwezig en zorgen voor aanvoer van de grondstoffen. Amsterdam is een kapitaalkrachtige stad en er is al veel kennis aanwezig uit een andere textielveredelingsindustrie, de lakennijverheid. Jammer is alleen dat in het artikel sprake is van een tractaat uit de zestiende eeuw van de hand van Johannes Stradanus met de titel 'Vermis Serieus' waarin de gehele zijdecultuur en industrie is afgebeeld in etsen. Van deze etsen is er slechts één afgebeeld in het boek. De overige afbeeldingen zijn ontleend aan de Franse encyclopedie van Diderot en d' Alembert. Toch ontstaat een duidelijk beeld van de zijde-industrie in Amsterdam in de zeventiende eeuw.

Samenvattend: de drie behandelde onderwerpen zijn zeer verschillend, wat nog wordt benadrukt door de periodes en de plaatsen van handeling. Feitelijk is er eerder sprake van een

bundeling van drie artikelen dan van een boek. Het hoofdstuk over de sitsen en de Europese navolgingen biedt weinig nieuws. Het is in iets beknopter versie al verschenen in de catalogus *Sits, oost-west relaties in textiel*, verschenen bij de gelijknamige tentoonstellingen in 1987. In die catalogus is een technische verhandeling als deze wellicht meer op zijn plaats. Onderzoek naar de geschiedenis van technieken staat steeds meer in de belangstelling. De hier besproken bundel vormt een belangrijke en waardevolle bijdrage aan het onderzoek naar de situatie in Nederland. De hoop mag worden uitgesproken dat deze bundel de eerste is van een reeks publikaties over technieken waardoor de waarde ervan zeker zal stijgen. Van een instituut als het Centraal Laboratorium kan een dergelijk initiatief zeker worden verwacht.

G. van Duijn

P. J. M. Martens, *De zalmvisserij van de Biesbosch. Een onderzoek naar de zalmvisserij op het Bergse Veld 1421-1869* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XCIII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1992, xxxvii + 513 blz., f80,-, ISBN 90 70641 43 7).

Studies over de Nederlandse riviervisserij zijn schaars. Het boek van Martens is dan ook een welkome aanvulling, in dit geval overeen tot nu toe nog niet beschreven regio. De auteur beoogt met zijn onderzoek een zo volledig mogelijke beschrijving te geven van de visserij op zalm en andere trekvisen in het gebied van de tegenwoordige Brabantse Biesbosch, vroeger bekend als het Bergse Veld. De onderzochte periode strekt zich uit van november 1421, toen de St. Elizabethsvloed de Grote Waard van Zuid-Holland overstroemde, tot omstreeks 1870, wanneer door diverse oorzaken aan de visserij op zalm en trekvisen in dit, vroeger tot de Nassause domeinen behorende, gebied een einde is gekomen. Als gevolg van archiefvernietiging is er zowel in het gemeentearchief van Geertruidenberg als in het archief van de Nassause domeinraad in het Algemeen Rijksarchief niet bijster veel materiaal met betrekking tot de visserij bewaard gebleven, maar toch voldoende, aldus de auteur, om een coherent beeld te geven van de wijze waarop er vanuit Geertruidenberg sedert 1421 op zalm werd gevist.

Het voorwerk bevat overzichten van archivalia, gebruikte bronnen en literatuur, afkortingen, tabellen, grafieken, afbeeldingen en kaarten. Het boek telt vervolgens elf hoofdstukken. Na het eerste inleidende hoofdstuk volgen er negen hoofdstukken, die ondergebracht zijn in vijf delen 'A t/m E'. Deel A behandelt de natuurlijke veranderingen die het gebied onderging en de invloed daarvan op de zalmvisserij. Deel B bespreekt de eigenlijke visserij, het visserijtoezicht en de vishandel. De hoofdstukken in deel C 'Financiële zaken' hebben betrekking op de heffingen op de in Geertruidenberg aangevoerde vis 'ingeld', de pachtopbrengsten voor de rentmeester van de Nassause domeinen, de wijze van verpachten en het inkomen van vissers en vishandelaren. De onderlinge verhoudingen tussen de verschillende actoren (vissers, vishandelaren, pachters, gilden), hun sociale status en hun cultuur vormen het onderwerp van het vierde deel D. Het laatste deel E behandelt in het kort de neergang van de riviervisserij. Het laatste gedeelte van het boek bevat een evaluatie, samenvattingen in het Nederlands en het Frans, bijlagen (met name vijf-jaarlijkse lijsten van pachters 1508-1577, opbrengsten van het ingeld te Geertruidenberg en pachtopbrengsten) en indexen op geografische en persoonsnamen. De schrijver had een chronologische opzet van zijn studie geprefereerd, maar de hiaten in het bronnenmateriaal noopten hem een thematische opzet te kiezen. Gevolg is nu, dat er talrijke herhalingen zijn dan wel verwijzingen naar latere uitgebreidere besprekingen van onderwerpen. Dit vergt wel het een en ander van het uithoudingsvermogen van de lezer. Dat de auteur geworsteld heeft met de